

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ «ԷԴԳԱՐՅԱՆ» ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ*

ՀՏԴ 025.29(479.25)

DOI: 10.54503/2953-8092.2023.1(1)-52

ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ORCID: [0000-0002-7989-0514](https://orcid.org/0000-0002-7989-0514)

Սույն հեղափոխության նպատակն է ներկայացնել ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի «Էդգարյան» հավաքածուն, արժևորել այն հայ տպագիր ժառանգության ուսումնասիրության համապետքստում և դարձնել հանրության սեփականությունը: Հավաքածուի ուսումնասիրության անհրաժեշտություն և հնարավորություն առաջացավ հատկապես այն այլ մասնաշենք տեղափոխելուց հետո: Գրապահոցի աշխատակիցները, ենթաբաժնի վարիչ Հասմիկ Ղազարյանի գլխավորությամբ, իրականացրին մաքրման և վերականգնման աշխատանքներ՝ միաժամանակ արձանագրելով յուրաքանչյուր միավորի մատենագիտական փոփոխությունները: Սույն հեղափոխությունը հնարավոր դարձավ հենց այդ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, ինչի համար հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Հաշվի առնելով, որ ներկայում նմանատիպ աշխատանքները խիստ սակավաթիվ են, կարող ենք վստահեցնել, որ այս հեղափոխությունը կարող է դառնալ հիմք նոր ուսումնասիրությունների համար:

The goal of this research is to present the "Edgaryan" collection of the Fundamental Scientific Library of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, to value it in the context of the study of Armenian printed heritage and to make it the property of the public. The need and opportunity for

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.03.2023, գրախոսվել է 19.04.2023, ընդունվել է տպագրության 26.06.2023:

The article was submitted on 23.03.2023, reviewed on 19.04.2023, accepted for publication on 26.06.2023.

the study of the building arose especially after it was moved to another building. The employees of the library, under the leadership of the head of the sub-department Hasmik Ghazaryan, carried out cleaning and maintenance works, while recording the technical data of each unit. This research became possible after those preparatory works, for which we express our gratitude.

Taking into account that there are currently very few similar works, we can assure that this research can become a basis for new studies.

Բանալի բառեր՝ Գրադարանային հավաքածու, հայ տպագրության պատմություն, նվիրատվություն, անձնական գրադարան, մատենագիտություն, տպագիր ժառանգության պահպանություն:

Ինչպես հղել՝ Գրիգորյան Մ. (2023), ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի «Էդգարյան» հավաքածուն, *Լրագրու Հայկական գրադարանային ասոցիացիայի*, 1(1), 73-96.

[https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1\(1\)-52](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1(1)-52)

How to cite (APA style): Grigoryan M. (2023), The "Edgarian" Collection of the Fundamental Scientific Library of NAS RA, *Herald of the Armenian Library Association*, 1(1), 73-96. [https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1\(1\)-52](https://doi.org/10.54503/2953-8092.2023.1(1)-52)

Ներածություն

Գրադարանային գործի, մատենագիտության և տպագրության պատմության համատեքստում առանձնանում են անձնական գրադարանները՝ որպես ինքնատիպ և յուրօրինակ հավաքածուներ: Գիտության, մշակույթի, գրականության տարբեր ոլորտների ներկայացուցիչների անձնական հավաքածուները արժևորվում են հատկապես տվյալ դարաշրջանի մշակութային կյանքը վերլուծելիս: Ցավոք, ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր, նմանատիպ գրադարանները հաճախ մնում են ստվերում:

Մի շարք անձնական գրադարաններ տարբեր տասնամյակներում հանգրվանել են գրադարաններում, որոնց հիմքի վրա ձևավորվել են անհատական հավաքածուները: Սակայն այդ հավաքածուների հանրայնացման ուղղությամբ աշխատանքները նորից մնացել

են ստվերում: Դրանք սահմանափակվել են տվյալ կառույցի պատերի ներքո:

Հայ իրականության մեջ անձնական գրադարաններին գիտական անդրադարձները գրեթե բացակայում են¹: Մինչդեռ յուրաքանչյուր նման գրադարան հանդես է գալիս նախ որպես հայ տպագիր ժառանգության բաղկացուցիչ մաս, ապա որպես տվյալ անհատի խոսքի, մտքի, մտածելակերպի, հայացքների կրող և փոխանցող: Յուրաքանչյուր անձնական գրադարանի մեջ ամփոփված են այն սերմերը, որոնք ծլարձակում են տվյալ գործչի ստեղծագործության կամ գիտական ժառանգության մեջ: Ուրեմն, եթե ուզում ենք լիարժեք պատկերացում կազմել որևէ անհատի մասին, նրա անձնական գրադարանի ուսումնասիրությունը պետք է դառնա պարտադիր:

«Հ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանն առանձնանում է իր հարուստ հավաքածուներով: 1965 թ. այստեղ ստեղծվել է առաջին անհատական ֆոնդը՝ պրոֆեսոր Համազասպ Համբարձումյանի² անձնական գրադարանի նվիրատվության հիման

---

¹ Սա բացատրվում է նաև նրանով, որ շատ քիչ են անձնական գրադարանների մատենագիտությունները: Հայ իրականության մեջ առաջինը Հովի. Թումանյանի անձնական գրադարանն է ուսումնասիրվել պատշաճորեն: Ապացույցը 1987-2000 թթ. ընթացքում տպագրված մատենագիտության չորս հատորներն են: Նրանից հետո, եթե անգամ ուսումնասիրվել են գրողների կամ մշակութային գործիչների անձնական գրադարանները, ապա դրանք գոնե չեն հանրայնացվել: 2022 թ.՝ Եղիշե Չարենցի ծննդյան հոբելյանական տարում, լույս տեսավ բանաստեղծի անձնական գրադարանի մատենագիտությունը, որի կազմման աշխատանքներին զուգահեռ իրականացվեցին հետազոտական աշխատանքներ: Նշենք նաև, որ վերջինիս անձնական գրադարանին անդրադարձել են Ներսես Հայրապետյանն (ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ 1987, 63) ու Ռաֆիկ Ղազարյանը (ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՊԱՊՅԱՆ 1977, 48-59): 2022 թ. տպագրվեց նաև Կոմիտասի անձնական գրադարանի մատենագիտությունը՝ համապատասխան վերլուծությամբ (ՀԱՐՈՅԱՆ 2022, 144):

² Համազասպ Ասատուրի Համբարձումյան (1880-1965), թարգմանիչ, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1962 թ.), Վիկտոր Համբարձումյանի հայրը:

վրա³: Այժմ գրադարանում պահվում են Հայաստանի և Սփյուռքի հայ նշանավոր գիտնականների, մշակույթի և այլ ոլորտների գործիչների՝ նվիրատվության կարգով տարբեր տարիներին ստացված 28 հավաքածուներ, որոնց գրականության ընդհանուր քանակը կազմում է ավելի քան 92.500 գրադարանային միավոր:

Գրադարանի անձնական հավաքածուների հետ պարբերաբար իրականացվում են հետազոտական աշխատանքներ, սակայն առ այսօր ի հայտ են գալիս տպագրություններ, որոնք ինքնատիպ և խիստ արժեքավոր են տպագիր ժառանգության հանրահոջակման տեսանկյունից: Այդ հավաքածուների շարունակական ուսումնասիրությունն ու հանրայնացումը հրատապ է և կարևոր:

«Էդգարյան» հավաքածու. ընդհանուր նկարագիր

Երաժիշտ, բանաստեղծ Հովիկ Ավետիսի Էդգարյանը ծնվել է Իրանի Չհարմահալ գավառի Հաջիբադ գյուղում, 1925 թ. հունիսի 25-ին (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 2001, 39; ԽԱՂԵՐ, ԽԱՆԵՆՅ 1988, 53): Շրջանցելով կենսագրական մանրամասները՝ նշենք միայն, որ Մերձավոր Արևելքում նա եղել է իր ժամանակի առաջադեմ մտավորականներից մեկը, իսկ գործունեության շրջանակն ընդգրկել է մշակույթի տարբեր ոլորտները: Այդ գործունեության արդյունքները շոշափելի և տեսանելի են առ այսօր: Մշակույթի տարբեր ոլորտներից առանձնացնենք հատկապես տպագրության ոլորտը:

«Հ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանում է գտնվում «Էդգարյան» հավաքածուն՝ ձևավորված Հովիկ Էդգարյանի (1925-2016 թթ.) նվիրատվությունների հիման վրա: Հավաքածուն կազմվել է 1972 թ. օգոստոսի 2-ից, ինչպես նշված է համապատասխան

---

³ ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանում պահվող «Համբարձումյան» ֆոնդի գրանցամատյանը թվագրվում է 1965, որի հիման վրա կարող ենք նշել, որ հավաքածուն ստեղծվել է հենց այդ թվականին: Հայտնի է նաև, որ Համազասպ Համբարձումյանի անձնական ֆոնդի ցուցասրահը բացվել է 1968 թ. (ՄԵՔԵՐՅԱՆ 1968, 61-68):

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

գրանցամատյանի կազմին⁴: Նույն գրանցամատյանը փաստում է, որ 1972 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին մուտքագրվել է 876 միավորի մատենագիտական տվյալ, ինչից կարող ենք ենթադրել, որ ի սկզբանե «Էդգարյան» հավաքածուն կազմել է 876 տպագիր միավոր: 1973 թ. ընթացքում այդ թիվն ավելացել է 17-ով: Հայտնի է, որ Հ. Էդգարյանը հավաքածուն համալրել մինչև իր կյանքի վերջը. ըստ գրանցամատյանի՝ հավաքածուի համալրումը շարունակվել է մինչև 2004 թ.: Ավելին, մի շարք գրքերի տիտղոսաթերթերին պահպանվել են ինքնագրեր և ընծայագրեր, որոնք վերը նշվածի վկայությունն են: Այսպես, իր «Լուսաշող» բանաստեղծությունների ժողովածուի օրինակի տիտղոսաթերթին նա գրել է. «Իմ անուան ֆոնդին Երեւանի գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայում, 15.10.96» (ԷԴԳԱՐԵԱՆ 1984, 172): Ներկայում ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանում պահպանվող «Էդգարյան» հավաքածուն կազմում է 1285 տպագիր միավոր⁵:

Ըստ մշակութային գործիչ Ավր Հովհաննիսյանի բանավոր հաղորդման՝ Հ. Էդգարյանը հավաքածուն Հայաստան է ուղարկել բավական բարդ քաղաքական պայմաններում, երբ լարված էին ռուս-պարսկական հարաբերությունները, և խոսք անգամ լինել չէր կարող տպագիր ժառանգությունը Հայաստան փոխադրելու մասին⁶: Սակայն Հ. Էդգարյանին հաջողվել է իրականություն դարձնել իր երազանքը: Հավաքածուի ընդգրկուն հատվածը՝ 876 միավոր, նա Հայաստան է ուղարկել հենց այդ ժամանակահատվածում: Լարված

⁴ Ցավոք, այս հավաքածուն ստեղծելու ՀՀ ԳԱԱ նախագահի որոշումը գտնել չհաջողվեց, այդ պատճառով հենվում ենք գրանցամատյանի ստեղծման տարեթվի վրա:

⁵3 միավոր, թերի օրինակ լինելու պատճառով, չէր արձանագրվել գրանցամատյանում: Սակայն հետազոտելուց հետո հստակեցվեցին մատենագիտական տվյալները և ավելացվեցին:

⁶ Ա. Հովհաննիսյանի ելույթը տե՛ս

<https://www.facebook.com/100064621222722/videos/300579131082773/>
(11.06.2023):

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

քաղաքական հարաբերությունները, սակայն, թույլ չեն տվել, որ ինքն անձամբ գա Հայաստան և մասնակցի հավաքածուի ստեղծման աշխատանքներին: Ըստ Շ. Ոսկանյանի՝ Էդգարյանն առաջին անգամ Հայաստան այցելել է 1979 թ., հավաքածուի ստեղծումից 7 տարի անց (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 2001, 11): Ա. Հովհաննիսյանը նշում է, որ տեղափոխման ողջ գործընթացը ղեկավարել է անձամբ Հ. Էդգարյանը:

Հ. Էդգարյանի անձնական գրադարանը ձևավորվել է հոր՝ Ավետիս քին. Էդգարյանի հավաքած գրքերի հիման վրա: Ա. Հովհաննիսյանը վերոնշյալ բանավոր հարցազրույցում տեղեկացնում է, որ հնատիպ և վաղ շրջանի տպագրությունների մեծ մասը հավաքել էր տեր Ավետիսը Նոր Զուղայում: Հայտնի է, որ նա եղել է ուսուցիչ, 1945 թ. ձեռնադրվել է քահանա և ծառայել Նոր Զուղայի Ս. Մինաս եկեղեցում: Որոշ ժամանակ անց կրթական և հոգևոր աշխատանքի է անցել Հնդկաստանում՝ դասավանդելով Կալկաթայի համալսարանում, միաժամանակ նախագահելով «Նոր Ազդարար» ամսագրի խմբագրակազմը (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 2001, 6): Լինելով ժամանակի առաջադեմ մշակութային ու կրթված գործիչներից մեկը և օգտվելով աշխատանքի ընձեռած հնարավորություններից՝ տեր Ավետիսը կարողացել է հավաքել արժեքավոր տպագրությունները և պահ տալ իր տանը: Հավանաբար սրանով է պայմանավորված այն հանգամանքը, որ հավաքածուում գերակշռում են Նոր Զուղայում, Կալկաթայում, Մադրասում տպագրված վաղ շրջանի եզակի հրատարակությունները, որոնցից աշխարհի տարբեր գրադարաններում և մշակութային օջախներում պահպանվել են եզակի նմուշներ⁷: Հավաքածուում արժեքավոր են նաև Վենետիկում, Վիեննայում, Տրիեստում, Ամստերդամում, Կ. Պոլսում, Շուշում, Ս. Պետերբուրգում տպագրված հնատիպ և վաղ շրջանի հրատարակությունները: Նման տպագրությունների առկայությունը կարող ենք բացատրել միայն գրավաճառ ցանցի ակտիվությամբ. աշխարհի տարբեր վայրերում տպագրված

⁷ Որոշ տպագրություններ կներկայացնենք հոդվածի երկրորդ մասում:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

գրքերն ու պարբերականները հանգրվանում էին Նոր Ջուղայում, Կալկաթայում, Մադրասում, որոնք ժամանակին եղել են գրատպության և գրավաճառ ակտիվ կենտրոններ⁸: Աշխատելով Նոր Ջուղայում և Կալկաթայում՝ Ավետիս քահանան ի պաշտոնն շփվել է տեղի մշակութային օջախների, հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ՝ հավաքելով այդ արժեքավոր տպագրությունները:

Հոր գործը շարունակել է որդին՝ ընդլայնելով անձնական գրադարանի սահմանները և հավաքագրելով նոր տպագիր նյութեր: Հայտնի է, որ Հ. Էդգարյանը զբաղվել է հրատարակչական և տպագրական գործունեությամբ, հիմնել է հրատարակչական հիմնադրամ և տպագրել շուրջ 30 անուն գիրք ու մամուլ (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 2001, 10): Նա քաջատեղյակ է եղել հայ տպագրության պատմությանը և արժևորել է այն՝ որպես ազգային մտածելակերպի և հոգեբանության պահպանման կարևորագույն գործոն:

Ժամանակագրական առումով հավաքածուն ընդգրկում է այստեղ մեկտեղվել են 17-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 21-րդ դարի առաջին տասնամյակը տպագրված գրքեր և պարբերականներ: Այսինքն, հավաքածուն արտացոլում է հայ տպագրության տարբեր շրջափուլերի առանձնահատկություններն ու նրբությունները թե՛ տպագրարվեստի, թե՛ բովանդակային առումներով: Սա հնարավորություն է տալիս մեզ ուրվագծել տպագրության պատմության զարգացման ընթացքը՝ ընդգծելով յուրաքանչյուր փուլի ինքնատիպությունը: Կարծում ենք՝ սա ոչ միայն «Էդգարյան», այլև ցանկացած այլ անհատական հավաքածուի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն է:

---

⁸ Հայ առաքելական եկեղեցու Իրանահնդկական թեմը կազմավորվել էր դեռևս 17-րդ դարի սկզբին: Առաջնորդանիստը եղել է Նոր Ջուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքը: Ընդգրկել է Իրանի ամբողջ տարածքը, բացառությամբ Ատրպատականի թեմի, Հնդկաստանը, Ծայրագույն Արևելքը, Իրաքի հայ համայնքը (ԱՅՎԱՋՅԱՆ 2002, 405-407):

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Հավաքածուում պահպանվող ամենահին գիրքը Վենետիկում տպագրված Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» երկն է՝ տպագրված 1660 թ.: Այս արժեքավոր տպագրության նշված օրինակը թերի է, ինչի պատճառով երկար տարիներ հնարավոր չի եղել ամբողջացնել մատենագիտական տվյալները: 2023 թ. սկզբին, երբ դեռ ընթացքի մեջ էին հավաքածուի ուսումնասիրման աշխատանքները, հնարավոր դարձավ պարզել սույն տպագրության ինքնությունը, ինչի շնորհիվ առավել ընդգծվեց հավաքածուի պատմական արժեքը: Նույն ժամանակահատվածում, բացի Շնորհալու երկից, պարզվեց ևս մեկ գրքի՝ 1668 թ. Ամստերդամում տպագրված «Նոր կտակարան»-ի ինքնությունը: Թերի լինելու պատճառով (չունի տիտղոսաթերթ, բացակայում են սկզբի 406 և վերջին 933-934-րդ էջերը, պատուած են 931-932-րդ էջերը) սույն օրինակի մատենագիտական տվյալները ևս չէին ամբողջացվել: Գիրքը չէր արտացոլվել հավաքածուում, ավելին, ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանը չէր արտացոլվել «Հայ գիրքը 1512-1800 թթ.» մատենագիտության մեջ՝ որպես նշված երկու տպագրությունների պահպանության վայր (ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988, 53-54): Գրքի այս օրինակն ունի կաշեպատ կազմ և սև մատիտով արված արժեքավոր նշումներ ու մակագրություններ կազմի երկու երեսներից, որոնք փաստում են, թե պատմական ինչ ուղի է անցել այն:

Նշենք, որ հավաքածուում ներկայում առկա է 20 միավոր հնատիպ (1512-1800 թթ.) և 75 միավոր վաղ շրջանի (1801-1850 թթ.) տպագրություն: Մինչ Շնորհալու երկի և «Նոր կտակարան»-ի մատենագիտական տվյալների ամբողջացումը, հավաքածուի ամենավաղ տպագրություն համարվում էր Ղուկաս Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց եւ դրամից բոլոր աշխարհի» գիրքը՝ տպագրված Ամստերդամում 1699 թ.: Ներկայում հավաքածուի 3 գիրք թվագրվում է 17-րդ դար, իսկ 17 գիրք՝ 18-րդ դար: Գրեթե բոլոր օրինակներին առ-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

կա են բազմաթիվ ձեռագիր նշումներ⁹: Ժամանակագրական պատկերն ամբողջացնելու համար ավելացնենք նաև, որ «Էդգարյան» հավաքածուի մեջ ներառված 217 միավոր գրականությունը տպագրվել է 1851-1900 թթ., իսկ 123 միավորը՝ 1901-1920 թթ. ժամանակահատվածում: Մնացյալը հրատարակվել է 1921 թվականից հետո:

Տպագիր նյութերի աշխարհագրական պատկերը ևս ընդգրկուն է: Բնականաբար, առաջին հորիզոնականում Իրանն է: Հավաքածուի 277 միավոր տպագրվել է Թեհրանում, Թավրիզում և Նոր Ջուղայում: Գերակշռում են ԱՄՆ-ում (Նյու Յորք, Բոստոն, Ֆրեզնո և այլն, 147 միավոր), Լիբանանում (Բեյրութ, Անթիլիաս, 167 միավոր), Թուրքիայում (Կ. Պոլիս, Զմյուռնիա, Տրապիզոն, 100 միավոր), Հնդկաստանում (Կալկաթա, Մադրաս, 89 միավոր), Ֆրանսիայում (Փարիզ, Մարսել, 87 միավոր), Վրաստանում (Թիֆլիս, 74 միավոր) և այլ վայրերում տպագրված գրքերն ու պարբերականները: Տպագրության պատմության տեսանկյունից խիստ արժեքավոր են հատկապես Վենետիկում, Վիեննայում, Տրիեստում, Ամստերդամում, Կալկաթայում, Մադրասում, Կ. Պոլսում տպագրված գրքերը, քանի որ դրանք հիմնականում հնատիպ կամ վաղ շրջանի հրատարակություններ են:

«Էդգարյան» հավաքածուն լեզվական առումով միօրինակ չէ: Հավաքածուում առկա է 1111 միավոր հայերեն տպագիր միավոր: Մնացյալը լատինատառ կամ պարսկերեն տպագրություններ են:

Հավաքածուն ներառում է միայն գրքեր (860 միավոր) և պարբերականներ, հիմնականում ամսագրեր՝ տպագրված մեծամասամբ 1920 թվականից հետո աշխարհի տարբեր վայրերում¹⁰:

⁹ Հնատիպ շրջանի տպագրությունների ձեռագիր հիշատակումներն առանձին ուսումնասիրության թեմա են: Քանի որ «Էդգարյան» հավաքածուում դրանց թիվը շատ է, ձեռագիր հիշատակումներին, ինքնագրերին և ընծայագրերին կանդրադառնանք հետագայում:

¹⁰ «Էդգարյան» հավաքածուի պարբերական մամուլի բաժինը բավական մեծ է և բովանդակային: Ներկայում շարունակվում են աշխատանքները մամուլի

Մաքենագիտական տվյալներ «Էդգարյան» հավաքածուի որոշ արժեքավոր տպագրությունների վերաբերյալ

Հիմնարար գիտական գրադարանում պահվող «Էդգարյան» հավաքածուն բավական ընդգրկուն է: Հնարավոր չէ անդրադառնալ յուրաքանչյուր տպագրությանն անհատապես: Ահա ինչու հետազոտության շրջանակում ուշադրությունը կենտրոնացրել ենք որոշ գրքերի վրա, որոնք մեր կարծիքով արժեքավոր են տպագրության պատմության տեսանկյունից: Նրանց մասին պահպանվել են հակիրճ տվյալներ: Դրանք կամ բացակայում են հայաստանյան գրադարաններում և հավաքածուներում, կամ առկա են եզակի օրինակներ:

Հայ տպագրության պատմության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ իրականացվել են տարբեր ժամանակներում: Առ այսօր դրանք շարունակվում են, քանի որ աշխարհի տարբեր գրադարաններում և մշակութային օջախներում ի հայտ են գալիս գրքեր և պարբերականներ, որոնք նոր լույս են սփռում տվյալ տպագրավայրի և հայ տպագրության պատմության վրա: Մեզ հասած համահավաք մատենագիտություններն, իհարկե, ամբողջացնում են դաշտը, սակայն տասնամյակներ անց այդ ցանկերը թարմացնելը պարտադիր է դառնում, քանի որ ի հայտ եկած տպագրությունները կամ ներառված չեն դրանցում կամ նշված են աստղանիշով (մատենագետը նյութը անձամբ չի տեսել):

Նոր տպագրությունների հայտնաբերումը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով՝ նոր հավաքածուների ուսումնասիրություններ, թվայնացում, տարբեր գրադարանների փակ ֆոնդերի հանրայնացում և այլն: Անկախ հանգամանքներից, նման տպագրությունների ի հայտ գալը ենթադրում է նոր ուսումնասիրություն և նոր

վերականգնման, դասակարգման ուղղությամբ, որոնք ավարտելուց հետո միայն հնարավոր կլինի իրականացնել որոշակի ուսումնասիրություն: Այդ պատճառով ներկա ուսումնասիրության մեջ հավաքածուի պարբերական մամուլին անդրադառնում ենք հպանցիկ:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

վարկածների շրջանառություն: Համագործակցության և ամենօրյա աշխատանքի արդյունքում նմանատիպ որոշ գրքերի թվային տարբերակները հնարավոր եղավ ներառել հայ գրքի թվային շտեմարաններում: Մինչդեռ այդ գրքերը ֆիզիկապես կամ բացակայում էին Հայաստանում, կամ պահպանվել էր մեկ կամ երկու օրինակ:

Նորահայտ տպագրություններ գտնելու տեսանկյունից խիստ արժեքավոր է «Էդգարյան» հավաքածուն, որի վերահաշվառման և ուսումնասիրության արդյունքում գտնվեցին գրքեր, որոնք տարբեր պատճառներով չէին արտացոլվել հայ գրքի համահավաք մատենագիտություններում կամ նկարագրվել էին ըստ մատենագիտական աղբյուրների: Հավաքածուի ուսումնասիրության արդյունքները գերազանցեցին մեր սպասումները: Ներկայացնենք նրանցից մի քանիսը.

1. *Նոր տետրակ այբուբենական: Երկու հատորով.*- Մադրաս: Ի տպարանի պարոն Սարգիս Ծատուր Աղավելեանց կոչեցելոյ, 1809, շարվածքը՝ 14,5X9,5 սմ:

Հատոր Ա.- 152 էջ:

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

Նոր տետրակ այբուբենական /Վայելուչ կարգաւ դասատրեալ, և պէսպէս իրօք ճո/խացուցեալ, 'ի յուսումն մանկանց մերագնէից:/ Յընտրութեան 'ի Հայրապետութիւն] Քրիստոսահիմն/ Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ամենից Հայոց՝ Տեառն/ Եփրեմ Շնորհազարդ Արք Եպիսկոպոսի, և/ նարդենիս Գերզգօն Առաջնորդի ամենայն Հայոցն՝ որք/ 'ի Ռուսաստան:/ Եւ 'ի Առաջնորդութեան] Ս[ր]բ[ոյ] Ամենափրկչի վանին Տ[եառ]ն Յարութիւնի/ Արք Եպիսկոպոսի և Քաջ Հովուի մերոյ որ 'ի Նորն Ջուղայ:/ Յամի Տեառն 1809:/ Եւ 'ի թուին Հայոց 1257:/ Արդեամբք և Ծախիւք Պարոն Սարգիս Ծատուր/ Աղայվելեանց կոչեցելոյ, և ի նորին իսկ նորահաստատ: / Տպարանի որ 'ի Մադրաս: /

Հատոր Բ.- 128 էջ:

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

Նոր տետրակ այբուբենական / Հատոր Երկրորդ / Յորում բովանդակին՝ կանոն մի վանկեալ Սաղմոս, և այլ զանազան օգտակար

բանք՝ առակք՝ և ոտանաւորք, / քաղուածոյք և թարգմանեալք յայլ ազգաց:/ Յընտրութեան 'ի Հայրապետութիւն] Քրիստոսահիմն / Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի ամենից Հայոց՝ Տեանն/ Եփրեմ Շնորհազարդ Արք Եպիսկոպոսի, և/ նարդենիս Գերզգօն Առաջնորդի ամենայն Հայոցն՝ որք/ 'ի Ռուսաստան:/ Եւ 'ի Առաջնորդութեան] Ս[ր]բ[ոյ] Ամենափրկչի վանին Տ[եառ]ն Յարութիւնի/ Արք Եպիսկոպոսի և Քաջ Հովուի մերոյ որ 'ի Նորն Ջուղայ:/ Յամի Տեանն 1809:/ Եւ 'ի թուին Հայոց 1257:/ Արդեամբք և Ծախիւք Պարոն Սարգիս Ծատուր/ Աղայվէլեանց կոչեցելոյ, և ի նորին իսկ նորահաստատ: / Տպարանի որ 'ի Մաղրաս: /

Գրքի մասին որոշ մատենագիտական տվյալներ հաղորդել են Ա. Ղազիկյանը (ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1909, 134-135) և Օ. Սեքուլյանը (ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ 1983, 105-106): «Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ Հ. Դավթյանը առաջին հատորի նկարագրությունը կատարել է՝ հենվելով Ա. Ղազիկյանի հաղորդած տեղեկությունների և Հայաստանի պատմության թանգարանի՝ այդ պահին հայտնի միակ օրինակի վրա (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 36): Յ. Իրազեկի «Պատմութիւն հնդկահայ տպագրութեան» գրքում գտնում ենք տվյալ տպագրության մանրամասն նկարագրությունը (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 142-144): Ըստ նրա՝ այբբենարանի հեղինակը տպարանատեր Սարգիս Աղավալյանն է, ով նյութը բաժանել է երկու մասի և հրատարակել երկու հատորով:

Նշենք, որ Աղավալյանի տպարանում տպագրվել է չորս անուն կամ վեց հատոր գիրք: Այբբենարանը տպարանի երկրորդ տպագրությունն է՝ երկու հատորով: Ա. Ղազիկյանի, Հ. Դավթյանի մատենագիտական ցանկերում նկարագրվել է միայն առաջին հատորը, մինչդեռ երկրորդ հատորի մատենագիտական նկարագրությունը չի արտացոլվել գրքի ֆիզիկական բացակայության պատճառով: Առաջին անգամ երկրորդ հատորին անդրադարձել են Ստյոպա Պետոյանը և Ռուբեն Ալեքսանյանը 2018 թ. «Նորահայտ գրքեր և պարբերականներ» գրքի Ա. պրակում (ՊԵՏՈՅԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ 2018, 11), երբ հնարավոր եղավ ստանալ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչի

վանքում պահվող օրինակի թվային տարբերակը, որի հիման վրա ամբողջացվեց մատենագիտական նկարագրությունը:

2023 թ. ուսումնասիրությունից հետո պարզ դարձավ, որ Հայաստանի պատմության թանգարանի և Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի «Ներսես Շնորհալի» գրադարանի օրինակները միակը չեն. Գրքի Ա. և Բ. հատորները պահպանվում են նաև ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի «Էդգարյան» հավաքածուում: Համեմատության արդյունքում պարզվեց, որ Նոր Ջուղայի թվայնացված օրինակում բացակայում են որոշ էջեր: Հիմնարար գիտական գրադարանի օրինակի մի շարք էջեր պոկված կամ մասամբ պատռված են, որոշ էջեր՝ վերականգնման ենթակա, սակայն սույն օրինակը լրացնում է արդեն հայտնի օրինակի պակաս էջերը: Վերակազմելու արդյունքում տիտղոսաթերթին նախորդող պատկերը՝ համապատասխան գրությամբ այս օրինակում նախորդում է համարակալված առաջին էջին:

2. Թանգարան բարեգարդ կամ Հաւաքումն զուարճալի և քաղցրալուր պատմութեանց: Հատոր Ա.- Մադրաս: Ի տպարանի Սարգիս Ծատուր Աղայալեանցի, 1809.

ՏԻՏԴՈՍԱԹԵՐԹ

ԹԱՆԳԱՐԱՆ / ԲԱՐԵԶԱՐԴ / կամ / Հաւաքումն զուարճալի և քաղցրալուր բարոյական / պատմութեանց: / Թարգմանեալ յիտալական լեզուէ 'ի հայկա/կան բարբա, աշխատութեամբ Պետրոս Վարդապետի / Պոռնագեան Կարնեցոյ Աշակերտին Բօթբականտի. / 'ի գրօսանս և 'ի յօգուտ ուխտի մանկանց եկեղեցոյ : / ՀԱՏՈՐ Ա: / ... / Յամի Տ[եառ]ն 1809: / Եւ ի թովն Հայոց 1258» / Արդեամբք և Ծախիք Պրն Սարգիս Ծատուր Աղայ- / վալեանց կոչեցելոյ, և 'ի նորին նորակերտ / ՏՊԱՐԱՆԻ / ՈՐ / 'ի ՄԱԴՐԱՍ / Է, 176 էջ, շարվածքը՝ 12,3X7,5 սմ:

Առաջին հատորի մասին որոշ մատենագիտական տվյալներ հաղորդել են Արսեն Ղազիկյան, Գարեգին Զարբանայանը, Թեոդիկը, Գարեգին Լևոնյանն իրենց մատենագիտական ցանկերում, որոնք հետագայում արտացոլվել են նաև Հայկ Դավթյանի կազմած

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

«Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 34):

Արժեքավոր այս հրատարակության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդել նաև Իրազեկը «Պատմութիւն հնդկահայ տպագրութեան» գրքում, ուր ներկայացրել է գրքի տպագրության նախապատմությունը, բովանդակությունն ու կարևորությունը (ԻՐԱ-ՁԵԿ 1986, 144-146): Ըստ այդմ՝ Պետրոս վրդ. Պուոնազյանը իտալերենից թարգմանել է 33 փոքրիկ պատմություններ, որոնք Աղավալյանը հրատարակել է երկու հատորով: Երկրորդ հատորից բազմաթիվ օրինակներ պահպանվել են տարբեր գրադարաններում՝ մատենագիտական ամբողջական նկարագրությամբ: Առաջին հատորի մատենագիտական նկարագրությունը թերի է կատարվել՝ գրքի ֆիզիկական բացակայության պատճառով: Ավելի ուշ առաջին հատորի մեկ օրինակ հայտնաբերվել է Մաշտոցյան Մատենադարանում, ինչը թույլ է տվել ամբողջացնել գրառումը: Եվս մեկ օրինակ արդեն հասանելի է ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանում: Սույն օրինակը թերի է. բացակայում են տիտղոսաթերթը, առաջին երեք և վերջին երկու էջերը: Կազմը կաշեպատ է, մի փոքր վնասված, կռնակին զարդանախշեր, որոնք գրեթե չեն երևում կազմի խունացած լինելու պատճառով: Բնագիրը բոլորգիր է՝ մասնակի նոտրգիր հատվածներով: Առկա են գլխագարդեր և վերջագարդեր:

3. *Յորդորակ յաղագս հաստատելոյ Հայկեան ճեմարան ի մեծ մայրաքաղաքին Անգղիոյ ի Լոնդոն.*- Ի Կալկաթա: Ի տպարանի Մարդասիրական ճեմարանի, 1825.

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

ՅՈՐԴՈՐԱԿ / Յաղագս հաստատելոյ / ՀԱՅԿԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ / Ի մեծի մայրաքաղաքին Անգղիոյ՝ Ի Լոնդոն / Տպագրեալ ի Տպարանի Մարդասիրական ճեմարանի / Ի Կալկաթա, ի Լոնկոտեմբերի, 1825: /

44 էջ, շարվածքը՝ 11,5X7,5 սմ:

«Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 128) մատենագիտական նկարագրությունը կա-

տարվել է աստղանիշով՝ հենվելով Արսեն Ղազիկյանի, Գարեգին Զարբհանայանի հաղորդած տվյալների վրա, որոնք շատ «ժլատ» են: Ա. Ղազիկյանը գիրքը նկարագրել է առանց հեղինակի տվյալի՝ ընդգծելով միայն, որ փոքր գրքույկ է (ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1909, 146), իսկ Գ. Զարբհանայանը նշել է միայն տպագրական կարևոր տվյալները (ԶԱՐԲՀԱՆԱՒԵԱՆ 1883, 478): Ի տարբերություն նրանց՝ Յ. Իրազեկի հաղորդած տեղեկությունները բովանդակալից են: Վերջինս ընդգծել է Հովհաննես Ավդայանցին՝ որպես հեղինակ-հրատարակիչ, մանրամասնել է բովանդակությունը (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 261-262):

Քանի որ մատենագետներին գիրքը ֆիզիկապես հասանելի չի եղել, նրանք ստիպված են եղել հենվել այն տեղեկությունների վրա, որոնք հասանելի են եղել տվյալ պահին: Մինչդեռ 2023 թ. հետազոտական աշխատանքների արդյունքում պարզվեց, որ տպագրության մեզ հայտնի եզակի օրինակը պահպանվում է հենց «Էդգարյան» հավաքածուում: Այս կարևոր ձեռքբերումը հնարավորություն տվեց ուսումնասիրել գիրքը, ստուգել մատենագիտական տվյալները:

Իրազեկը, հետագայում նաև Հ. Դավթյանը, որպես հեղինակ առանձնացրել են Հ. Ավդայանին, բայց գրքի՝ մեր կողմից իրականացված բովանդակային ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ ներառված են միսիոներ Ջոզեֆ Վուլֆի՝ Հովհաննես Ավդայանին ուղղված նամակը, Մարտիրոս Մկրտիչ Դավթյանի կոչը՝ ուղղված համայն հայությանը և Հովհաննես Ավդայանի պատասխան-հորդորը՝ հիշյալ գրությունների առթիվ: Կարծում ենք՝ սույն գրքույկը Լոնդոնում հայկական կրթական հաստատություն հիմնելու վերաբերյալ ժողովածու է, որի հրատարակիչը Հովհաննես Ավդայանն է:

Մեզ հայտնի օրինակն ունի մի փոքր պատռված կապույտ կազմ՝ վրան զարդանախշ, դարձերեսին՝ սև մատիտով ընծայագիր, որի զգալի մասը ջնջված է: Պահպանվել են մակագրության հետևյալ բառերը՝ «1862 նույն 2»: Կազմի վերջերեսին «Դիմառնություն ի դիմաց մօր մերոյ Հայաստանի» վերնագրով բանաստեղծությունն է, որի ներքևում ձեռագիր ավելացված է «Հայկազունք» բառը:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

4. Նուագարան գրությանց.- 'Ի Կալկաթա: յ'Արարատեան տպարանի, 1846.

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

ՆՈՒԱԳԱՐԱՆ ԶԲՕՍԱՆԱՅ / ԱՌ / 'Ի ՊԷՏՍ / ԱԶԳԱՅԻՆ / ԽՐԱԽՃԱՆՈՒԹԵԱՆ / 'Ի ԿԱԼԿԱԹԱ / ՅԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԻ / 1846 / 2 չի., 95, 2 չի. էջ, շարվածքը՝ 9X5 սմ:

«Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ մատենագիտական նկարագրությունը կատարվել է աստղանիշով (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 345): Մատենագիտական տվյալը Հ. Դավթյանը վերցրել է Մեսրոպ Թաղիադյանի «Գեղարվեստական երկեր»-ից (ԹԱՂԻԱԴՅԱՆ 1965, 425, 10-րդ ծանոթագրություն):

Երգարանի մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել է Իրազեկը՝ առանձնացնելով այս երգարանը՝ որպես հասարակության կողմից պահանջված ժողովածու (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 348): Նա, որպես կազմող, նշել է Մ. Թաղիադյանին և մանրամասն նկարագրել է բովանդակությունը: Ա. Ղազիկյանը Մ. Թաղիադյանին նշել է որպես հրատարակիչ, իսկ գրքի նկարագրության մեջ ընդգծել, որ իրեն հասանելի օրինակը չունի տիտղոսաթերթ (ՂԱԶԻԿԵԱՆ, 1912, 297):

Գրքի տպագրական տվյալները հիշատակվել են նաև Մ. Մկրյանի ծանոթագրություններով լույս տեսած Մ. Թաղիադյանի «Եղերերգութիւն» բանաստեղծությունների ժողովածուում (ԹԱՂԻԱԴԵԱՆ 1893, 64): Լրացուցիչ որևէ տվյալ այստեղ չկա:

Մինչև 2023 թ. գիրքը ֆիզիկապես հասանելի չի եղել ընթերցողին և հետազոտողին: «Էդգարյան» հավաքածուի ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ մեզ հայտնի եզակի օրինակը պահպանվում է հենց այստեղ: Սա շատ կարևոր ձեռքբերում էր, քանի որ առավել ամբողջական, լիարժեք դարձավ հնդկահայ տպագրության պատմությունը:

Սույն տպագրությունը համարվում է Կալկաթայի «Արարատեան» տպարանի՝ 1846 թ. տպագրած վերջին գիրքը: Պահպանված օրինակի կազմը վնասված է, դարձերեսին, տիտղոսաթերթին և

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

«Ցանկ»-ին նախորդող դատարկ էջերին առկա են ընդարձակ ձեռագիր հիշատակումներ: Տիտղոսաթերթը զարդափակ է, վրան՝ զարդանախշ: Բնագիրը բոլորգիր է՝ նոտրգիր առանձին հատվածներով: Գիրքը մի փոքր վնասված է, սակայն բացակա էջեր չկան:

5. *Յովհաննէս Երզնկացի: Չարդք երկնից առ Ապրոց իշխան.*- Կալկաթա: Ի տպարանի Արարատեան ընկերութեան, 1846.

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ / ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ / ԵՐԶՆԿԱՅԻՈՅ / ԶԱՐԴՔ ԵՐԿՆԻՅ / ԱՌ ԱՊՐՈՅ ԻՇԽԱՆ / 'Ի ԿԱԼԿԱԹԱ / 'Ի ՏՊԱՐԱՆԻ / ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ / 1846 /

102 էջ, շարվածքը՝ 14,5X9,5 սմ:

«Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ այս տպագրությունը նկարագրվել է աստղանիշով (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 345)՝ հենվելով Ա. Ղազիկյանի հաղորդած տեղեկատվության վրա (ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1912, 75-76): Վերջինս ընդգծել է, որ 1846 թ. տպագրությունը գրքի երկրորդ հրատարակությունն է և առանձնացրել է առաջին տպագրության հետ եղած տարբերությունները: Իրագելի գրքում մանրամասնված են տպագրական առանձնահատկություններն ու բովանդակությունը (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 324-325):

Սույն տպագրության ֆիզիկական բացակայության պատճառով հնարավոր չի եղել կատարել ճշգրիտ մատենագիտական նկարագրություն: Ավելի ուշ պարզ է դարձել, որ մեկ օրինակ պահպանվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում, որի հիման վրա ամբողջացվել է նկարագրությունը: 2023 թ. ուսումնասիրության արդյունքում ևս մեկ օրինակ հայտնաբերվեց Հիմնարար գիտական գրադարանում:

6. *Աւերարան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի.*- 'Ի Կալկաթա: յ'Արծիւ տպարանի Պօղոսի Վիջէնեան Կոստանդնուպօլսեցոյ, 1847.

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԻԵՏԱՐԱՆ / ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ / ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ / 'Ի
ԿԱԼԿԱԹԱ / Յ'ԱՐԾԻԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՊՕՂՈՍԻ / ՎԻՋԷՆԵԱՆ
/ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻՈՅ / 1847 /

740 էջ, շարվածքը՝ 8X4,5 սմ:

«Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 354) մատենագիտական նկարագրությունը կատարվել է աստղանիշով՝ հենվելով Կալկաթայի «Ազգասեր» հանդեսի տվյալների վրա (Աւետարան 1847, 386-387): Հանդեսում տպագրվել էր «Աւետարան ծոցակիր» վերտառությամբ հողվածը՝ որպես գրքի տպագրության ազդ, ուր նշված էր նաև վաճառքի գինը՝ 3 ռուբլի:

Սույն տպագրությունը հիշատակված չէ Ա. Ղազիկյանի մատենագիտության մեջ (ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1909, 280): Նա հարցականով խոսել է միայն նույն տպարանում և նույն թվականին տպագրված «Աւետարան Յիւղաբերից» գրքի մասին: Ֆիզիկական բացակայության պատճառով Հ. Դավթյանն իր մատենագիտության մեջ այն սխալմամբ ներառել է անթվակիր գրքերի շարքում՝ աստղանիշով: Վերջինիս մեկ օրինակը պահպանվում է Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի գրադարանում, իսկ գրքի 8 չհամարակալված թերթերը գտնվում են Մաշտոցյան Մատենադարանում:

Արժեքավոր այս տպագրության մասին տեղեկություններ է հաղորդել նաև Իրազեկը՝ նշելով, որ այն փոքր ծավալի պատճառով կոչվում է ծոցակիր և հարմար է գրպանում պահելու համար (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 393):

Գիրքը Վիջինյան տպարանի 4-րդ կամ 5-րդ հրատարակությունն է: Տպագրվել է 1500 օրինակ¹¹: «Էդգարյան» հավաքածուի օրինակն ունի վարդագույն, ոսկեզօծ զարդանախշերով և զարդափան շրջանակով կոշտ կազմ՝ վրան խաչի պատկերով: Կազմի վրա առկա փոքրիկ անցքերը վկայում են, որ ինչ-որ ժամանակ խաչի վրա ամրացված են եղել կամ թանկարժեք քարեր, կամ մետաղյա խաչի

¹¹ Տե՛ս գրքի տիտղոսաթերթի դարձերեսի նշումը. «Առաջին տիպ 1500 օրինակք»:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

պատկեր: Կազմի կոնակին առկա են ոսկեգոծ խաչի պատկերներ, զարդանախշեր, իսկ վերևի հատվածում արտացոլված է կարծ վերնագիրը՝ «Անետարան»: Տիտղոսաթերթին՝ զարդանախշ և նշում. «Ի պէտս եւ ի զարդ Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցեացն Հայոց: Ի հայրապետութեան Տեառն երրորդ Ներսիսի առաքելաշափղ նորապսակ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց», դարձերեսին՝ նշում. «Առաջին տիպ 1500 օրինակք»:

7. *Ժամագիրք արեւնի.* - Ի Կալկաթա: Ի տպարանի Պողոսի Վիջէնեանի, 1848.

ՏԻՏՂՈՍԱԹԵՐԹ

ԺԱՄԱԳԻՐՔ / ԱՏԵՆԻ / ԱՐԱՐԵԱԼ / ՍՈՒՐԲ ԵՒ ԱՍՏՈՒԾԱՇՆՈՐՀ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅՆ ՄԵՐՈՑ՝ ՍԱՀԱԿԱՅ ԵՒ ՄԵՍՐՈՎՊՈՒՅ ԵՒ ԵՐԱՆԵԼԻ / ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ԳԻՏՈՅ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՈՅ / ԵՒ ՍՐԲՈՅ ՆԵՐՍԻՍԻ ՇՆՈՐՀԱԼԻՈՅ / Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴԻ ՆԵՐՍԻՍԻ ՀԱՐԻՐ ԵՐԵՄՆԵԻՆՆԵՐՈՐԴԻ / ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ / ՈՒՇԱԴԻՐ ՎԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԸՆԴ ՆԱԽԿԻՆ ՕՐԻՆԱԿԱՅՆ / ԵՒ ՀԵՏԵԻԵԼՈՎ ՏՕՆԱՅՈՅՅԻՆ / Ի ԿԱԼԿԱԹԱ / ՅՄՐԾԻԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՊՕՂՈՍԻ ՎԻՋԷՆԵԱՆ / ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍԵՅԻՈՅ / ՅԵՐԿՐՈՐԴՈՒՄ ԱՄԻ Տպարանին / 1848 /

172 երկայուն, 5 չի. էջ, աղյուսակ, շարվածքը՝ 22,5X16 սմ:

Մամուլանիշեր՝ չունի: Բնագիրը՝ բոլորգիր՝ նոտրգիր հատվածներով: Բնագրում՝ մանր զարդանախշեր և բաժանագարդեր:

1848 թ. Կալկաթայի Վիջէնեան տպարանում տպագրվել է երկու ժամագիրք: «Հայ գիրքը 1801-1850 թթ.» մատենագիտության մեջ կազմողները սույն տպագրությունը շփոթել են նույն թվականին և նույն տպարանում տպագրված մյուս ժամագրքի հետ՝ հղում անելով Ա. Ղազիկյանի մատենագիտությանը և ընդգծելով. «Մեզ հանդիպած օրինակը թվում է թերի է և այս հավելվածները չունի» (ԴԱՎԹՅԱՆ 1967, 367): Այդ պատճառով երկու ժամագրքերը մատենագիտության մեջ նկարագրվել են մեկ համարի ներքո: Ա. Ղազիկյանը նկարագրել է գիրքը՝ նշումով, որ այն ինքը չի տեսել: Նա գրել է. «Միայն ժա-

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

մագիրքն է. ի վերջոյ կան, 1. «Խրատք յաղագս պաշտամանց սուրբ եկեղեցեացն Հայաստանեայց. արարեալ ի սուրբ վարդապետէն Թովմայի Մեծփեցոյ»։ 2. «Կարգաւորութիւն սուրբ եկեղեցեացն Հայոց և արարողութիւնք ժամատեղեաց և այլն», 3. «Խրատ տոմարական և մշտնջենաւոր աղիւսակաց» (ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1909, 822): Արժեքավոր այս հրատարակութեան մասին տեղեկություններ է հաղորդում նաև Իրազեկը՝ երկու ժամագրքերը ներկայացնելով որպէս տարբեր տպագրություններ՝ համապատասխան նկարագրություններով (ԻՐԱԶԵԿ 1986, 395-396):

Սոյն տպագրութեան մեկ օրինակ պահպանվում է Հայաստանի ազգային գրադարանում, ևս մեկը, ինչպէս պարզվեց ուսումնասիրությունից, ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանում: Ազգային գրադարանի օրինակում բացակա են 3, 4, 137-140-րդ էջերը, մինչդեռ ՀԳԳ օրինակն ամբողջական է: Այս օրինակը կաշեկազմ է, մի փոքր վնասված և խունացած: Սկզբի և վերջի որոշ էջեր մասամբ պատռված են: Տիտղոսաթերթը փակցված է կազմի դարձերեսին, վրան առկա է զարդանախշ և ձեռագիր նշումներ: Վերջին հինգ չհամարակալված էջերին առկա են թանաքի հետքեր: Կազմի դարձերեսին և վերջերեսին, սկզբի ու վերջին էջերին, ինչպէս նաև մեջտեղի որոշ էջերին կան ձեռագիր տարբեր նշումներ, որոնք վկայում են, որ գիրքը տարբեր թվականներին տարբեր մարդկանց է պատկանել:

«Էդգարյան» հավաքածուի երեք տասնյակից ավելի գրքերի վրա առկա են կնիքներ, որոնց մեծ մասը պատկանում է նվիրատուին՝ Հ. Էդգարյանին: Արժեքավոր են 1894 թ. հիմնադրված Նոր Զուղայի «Րաֆֆի» ընկերակցութեան, 1898 թ. հիմնադրված Թավրիզի Լսարանական ընկերութեան, 1964 թ. Սպահանում հիմնադրված «Թունեան» մանկատան, Կ. Պոլսի Յովհաննէս Գլըրճեան գրավաճառանոցի, Նոր Զուղային ազգային կենտրոնական գրավաճառանոցի և այլ կարևոր հաստատությունների կնիքներով պահպանված գրքերը: Կարծում ենք, կնիքները, ձեռագիր հիշատակումները, ինքնագրերն ու ընծայագրերը հավաքածուի արժեքավոր լինելու լավա-

գույն վկաներն են, որոնք պահանջում են առանձին հետազոտական աշխատանք:

Ամփոփում

ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի «Էդգարյան» հավաքածուն անհրաժեշտ է արժևորել առաջին հերթին տպագրության պատմության տեսանկյունից: Ներառված հնատիպ գրականությունը, վաղ շրջանի տպագրությունները, ինչպես նաև մինչև 1920 թ. տպագրված նյութերը, որոնք կազմում են այս հավաքածուի հիմքը, տեսանելի են դարձնում տպագրության պատմության զարգացման ընթացքը: Առկա տպագիր գրքերից շատերը (մամուլին, ձեռագիր հիշատակումներին ու կնիքներին կանդրադառնանք մոտ ապագայում) համարվում են եզակի տպագրություններ, քանի որ կամ բացակայում են հայաստանյան այլ գրադարաններում, կամ պահպանվել են եզակի նմուշներ: Հավաքածուի ուսումնասիրությունը թույլ տվեց ամբողջացնել մի շարք գրքերի մատենագիտական տվյալներ, գտնել այնպիսի տպագրություններ, որոնք հայ գրքի համահավաք մատենագիտական ցանկերում նկարագրվել էին աստղանիշներով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 2015 – Գրիգորյան, Մ. (2015), Հայ գիրքը՝ պատմության քառուղիներում, *Բանբեր Հայաստանի գրադարանների* (Երևան), 1(1), 55-64 [Grigoryan, M. (2015), Armenian Book in the Crossroads of the History, *Bulletin of Armenian Libraries* (Yerevan), 2(2), 55-64];

ԱՅՎԱԶՅԱՆ 2002 – Այվազյան, Հ. (կազմ.) (2002), *Քրիստոնյա Հայաստան. հանրագիտարան*, Երևան, Հայկական հանրագիտարան, 1072 [Ayvazyan, H. (2002), *Qristonya Hayastan: Hanragitaran*, Yerevan, Hajkakan hanragitaran, 1072];

Աւետարան 1847 – Աւետարան ծոցակիր, *Ազգասէր* (Կալկաթա), 1847, 121, 386-387 [Avetaran Tsots'akir, *Azgaser* (Calcutta), 121, 386-387];

ԴԱՎԹՅԱՆ 1967 – Դավթյան, Հ. (կազմ.) (1967), *Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին. մատենագիտություն*, Երևան, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 536, 3 [Davtyan, H. (comp.)

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

(1967), *Hay Girky 1801-1850: Matenagitutyun*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 536, 3];

ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ 1895 – Զարբհանալեան, Գ. (1895), *Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ*, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան, 282 [Zarbhanalyan, G. (1895), *Patmutyun Haykakan Tpagrutyan Skzbnavorutenen Minch ar Mez*, Venice, Mkhitaryan Press, 282];

ԷԴԳԱՐԵԱՆ 1984 – Էդգարեան, Հ. (1984), *Լուսաշող. բանաստեղծութիւններ*, Թեհրան, Նուրբաշխ, 172 [Edgaryan, H. (1984), *Lusashogh: Banasteghtsutyunner*, Tehran, Nurbashkh, 172];

ԹԱՂԻԱԴԵԱՆ 1893 – Թաղիադեան, Մ. (1893), *Եղերերգութիւն*, Թիֆլիս, տպ. Մ. Շարաձէի, 124 [Taghiadyan, M. (1893), *Egherergutyun*, Tiflis, M. Sharadze publ., 124];

ԹԱՂԻԱԴՅԱՆ 1965 – Թաղիադեան, Մ. (1965), *Գեղարվեստական երկեր*, Երևան, Հայաստան, 430 [Taghiadyan, M. (1965), *Gegharvestakan Erger*, Yerevan, Hayastan, 430];

ԻՐԱԶԵԿ 1986 – Իրազեկ, Յ. (1986), *Պատմութիւն հնդկահայ տպագրութեան*, Անթիլիաս, Հրատարակութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 560 [Irazek, H. (1986), *Patmutyun Hndkahay Tpagrutyan*, Antelias, Publication of Catholicosate of Cilicia, 560];

ԽԱՉԵՐ, ԽԱՆԵՆԳ 1988 – Խաչեր, Խանենց (կազմ.) (1988), *Հանդիպում, հր. 1*, Թեհրան, Հրատ. Հ. Էդգարեան գրական ֆոնդի, 184 [Khacher, Khanents' (comp.) (1988), *Handipum, vol. 1*, Tehran, Hrat. H. Edgaryan Grakan Fondi, 184];

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ 1987 – Հայրապետյան, Ն. (1987), *Չարենցը և գիրքը*, Երևան, Սովետական գրող, 60 [Hayrapetyan, N. (1987), *Charents'y ev Girgy*, Yerevan, Sovetakan Grogh, 60];

ՀԱՐՈՅԱՆ 2022 – Հարոյան, Մ. (աշխ.) (2022), *Կոմիդասս վարդապետի անձնական գրադարանը*, աշխ. Մ. Հարոյանի, Կ. Հարությունյանի, Ա. Մուշեղյանի, Ն. Միսակյանի, Դանիել Երաժշտի, Երևան, Կոմիտաս թանգարան-ինստիտուտի հրատ. 144 [Haroyan, M. (comp.) (2022), *The Personal Library of Komitas Vardapet*, M. Haroyan, K. Harutyunyan, A. Musheghyan, N. Misakyan, Daniel Erzhisht, Yerevan, Komitas Museum-Institute Press, 144];

ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՊԱՊՅԱՆ 1977 – Ղազարյան, Մ. (կազմ.) (1977), *Եղիշե Չարենց 80. տարեգրություն, մատենագիտություն, ասույթներ*, կազմ.՝ Ռ.

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Ղազարյան, Վ. Պապյան, Խ. Խաչատրյան, Երևան, Սովետական գրող, 80 [Ghazaryan, M. (comp.) (1977). *Eghishe Charents' 80: Taregrutyun, Matenagitutyun, Asuytner*, comp.: R. Ghazaryan, V. Papyan, Kh. Khachatryan, Yerevan, Sovetakan Grogh, 80];

ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1909 – Ղազիկեան, Ա. (կազմ.) (1909), *Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան, հղ. Ա*, Վենետիկ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, 2080 [Ghazikyan, A. (comp.) (1909), *Haykakan Nor Matenagitutyun ev Hanragitaran, vol. 1*, Venice, Surb Ghazar, 2080];

ՂԱԶԻԿԵԱՆ 1912 – Ղազիկեան, Ա. (կազմ.) (1912), *Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան, հղ. Բ*, Վենետիկ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, 306 [Ghazikyan, A. (comp.) (1912), *Haykakan Nor Matenagitutyun ev Hanragitaran, vol. 2*, Venice, Surb Ghazar, 306];

ՄԵՔԵՐՅԱՆ 1968 – Մեքերյան, Հ. (1968), Պրոֆեսոր Համազասպ Համբարձումյանի անձնական գրադարանը, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* (Երևան), 5, 61-68 [Meqeryan, H. (1968), *Profesor Hamazasp Hambardzumyani Andznakan Gradarany, Lraber Hasarakakan Gitutyunneri* (Yerevan), 5, 61-68];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ 2001 – Ոսկանյան, Շ. (կազմ.) (2001), *Հովիկ Էդգարյանի հեղ. կենսամատենագիտություն*, Երևան, Ամարաս, 40 [Voskanyan, Sh. (comp.) (2001), *Hovik Edgaryani het: Kensamatenagitutyun*, Yerevan, Amaras, 40];

ՈՍԿԱՆՅԱՆ 1988 – Ոսկանյան, Ն., Կորկոտյան, Ք., Սավայան, Ա. (1988), *Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին*, Երևան, ՀՍՍՀ Ալ. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 864 [Voskanyan N., Korkotyan, Q., Savalyan, A. (1988), *The Armenian Book in 1512-1800*, Yerevan, Public Library of Armenian SSR after Al. Myasnikyan, 864];

ՊԵՏՈՅԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ 2018 – Պետոյան, Ս., Ալեքսանյան, Ռ. (կազմ.) (2018), *Նորահայր գրքեր և պարբերականներ, հղ. Ա.*, Երևան, Գիրք, 128 Petoyan, S., Aleqsanyan, R. (comp.) (2018), *Norahayt Grqer ev Parberakanner, vol. 1*, Yerevan, Girq, 128];

ՍԵՔՈՒԼԵԱՆ 1983 – Սեքուլեան, Օ. (1983), Հազուագիտ տպագրություններ Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանին մէջ 1801-1850, *Հանդէս ամսօրեայ* (Վիեննա), 1-6, 101-152 [Sequlyan, O. (1983), *Hazuagyut Tpagru-*

tyunner Viennayi Mkhitaryan Matenadaranin Mej 1801-1850, *Handes Amsorya* (Wien), 1-6, 101-152]:

THE "EDGARIAN" COLLECTION OF
THE FUNDAMENTAL SCIENTIFIC LIBRARY OF NAS RA

MAYA GRIGORYAN

Fundamental Scientific Library of NAS RA

Ph.D. in Philology

Keywords: Library collection, history of Armenian printing, donation, personal library, bibliography, preservation of printed heritage, book restoration.

The "Edgarian" collection of the Fundamental Scientific Library of NAS RA needs to be valued first of all from the point of view of the history of printing. Includes old printed books, early prints and the printed materials until 1920 that form the basis of this collection. Many of the existing printed books (we will examine the periodicals, handwritten notes and seals in the future publications) are considered unique prints, because they are either missing in other Armenian libraries, or damaged copies have been preserved. The study of the collection made it possible to complete the bibliographic data of a number of books, to find such editions that were described with asterisks in the union bibliographic lists of Armenian books.